

УДК 34.018:[351.851:378.4.091.212]:(477:470)"185/189"(045)
DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/71-1-5>

Владислав ЄГОРОВ,
orcid.org/0000-0002-1373-8173
кандидат історичних наук,
доцент кафедри політичних наук
Київського національного університету будівництва і архітектури
(Київ, Україна) *egorov.1977@email.ua*

ОСНОВНІ ПРАВОВІ ПІДСТАВИ ЗАПРОВАДЖЕННЯ ТА ЗМІСТУ ПІДПИСКИ ВИКЛАДАЧІВ ВИЩОЇ ШКОЛИ ПРО НЕНАЛЕЖНІСТЬ ДО ТАЄМНИХ ГУРТКІВ ТА ТОВАРИСТВ У ПЕРІОД ПЕРЕБУВАННЯ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.

У статті розглядається проблема застосування урядом Російської імперії в сфері вищої освіти спеціального зобов'язального документу, на котрому ставили підпис викладачі, що істотно обмежувало їх права на здійснення громадської діяльності. Вказана проблема вже була предметом уваги дослідників. Вони наголошували, що в другій половині ХІХ ст. в українських землях Російської імперії внаслідок осмислення урядом значного суспільного значення ролі університетів відбувалось впровадження нового Університетського статуту 1863 р., котрий був символом автономії для вищих навчальних закладів та викладацького складу. Цей процес відбувся на тлі відсутності тривалої традиції функціонування університетської освіти. Водночас, вказаний період позначився все більшим втручанням держави в усі сфери життя, фінансовою залежністю університетів від держави та розширення мережі університетів. Отже, зберіглась практика затвердження викладачів на відповідних посадах, поряд із практикою суттєвого обмеження (прав і свобод) можливостей підданих держави, а отже й працівників вищої школи бути вільним у своїх політичних, культурних, ідеологічних уподобаннях.

Одним з засобів обмеження викладацького складу була практика укладення підписок, де претендент на чиновницьку (зокрема й викладацьку) посаду письмово фіксував свої зобов'язання про неучасть в таємних організаціях та товариствах та повідомлення про існування подібних товариств урядовим структурам.

Характерні приклади імперської політики щодо вищих закладів освіти в цій сфері можна розглянути на матеріалах архівних джерел Київського Університету Св. Володимира, котрі містять справи про призначення викладачів на доцентські та професорські посади, а також імперського російського законодавства про цивільну службу періоду другої половини ХІХ ст., коли Правобережна та Лівобережна Україна перебувала у складі Російської імперії. Документ, котрий підписували майбутні викладачі містив зміст зобов'язань викладачів щодо неучасті в таємних товариствах та обов'язок повідомляти про виникнення подібних товариств уряду.

Ключові слова: таємні товариства, викладачі, статуту про цивільну службу, приват-доцент, ординарний професор, Університетський статут 1863 р., призначення на посаду, державні злочинці, антиурядові дії, покарання.

Vladyslav EGOROV,
orcid.org/0000-0002-1373-8173
Candidate of Historical Sciences,
Associate Professor at the Department of Political Science
Kyiv National University of Construction and Architecture
(Kyiv, Ukraine) *egorov.1977@email.ua*

THE MAIN LEGAL GROUNDS FOR THE SUBSCRIPTION OF HIGHER SCHOOL TEACHERS ON NON-BELONGING TO THE SECRET CIRCLES AND SOCIETES INTRODUCTION CONTENT OF THE UKRAINIAN LANDS AS A PART OF THE RUSSIAN EMPIRE STAY PERIOD IN THE SECOND HALF OF THE XIX CENTURY

The article discusses the problem of the Russian Empire government in the sphere of higher education of a special binding document application which was signed by teachers significantly limiting their rights to carry out public activities.

This problem has been already the researchers' attention subject.

They emphasized that in the second half of the XIX century in the Ukrainian lands of the Russian Empire, as a result of the government's significant social significance of the role of universities understanding. This influenced much the «liberal» University Statute of 1863 symbol of the teaching staff autonomy introducing. This process took place on the absence of a long tradition of university education the background.

At the same time, this period was marked by increasing state interference in all life spheres and the universities financial state dependence. This process took place with the universities network expansion.

Thus, the approving teachers in the relevant positions practice was preserved, along with the significant restriction (rights and freedoms) of the employees of higher education, to be free in their political, cultural, and ideological preferences ability of state subjects practice.

One of the means of restricting the teaching staff was the concluding subscriptions practice, where the bureaucratic (including teacher) position applicant recorded in writing his obligations not to participate in secret organizations and societies and to inform government structures about the such societies existence.

The typical examples of the imperial policy towards higher educational institutions in this area can be considered on the Kyiv St. Vladimir's University archival sources materials, which contain cases of the teacher's appointment to associate professors and professors and imperial Russian legislation on civil service of the second half of the XIX century period, when Right-bank and Left-Bank Ukraine were the Russian Empire part's. These documents contained the teachers' obligations not to participate in secret societies and notify government about such societies appearance content.

Key words: *secret societies, teachers, civil service statutes, privat-docent, ordinary professor, University Statute of 1863, appointment, state criminals, anti-government actions, punishment.*

Постановка проблеми. В практиці функціонування закладів вищої освіти Підросійської України у процедурі добору та призначення викладацьких кадрів була поширена практика вимог до кандидатів надавати зобов'язання щодо неучасті у таємних товариствах та зобов'язання повідомлення про діяльність таких утворень урядові установи. Ці вимоги мали типовий характер та мали суттєві законодавчі підоснови. Отже є необхідність розкрити механізм формування та походження положень зобов'язань котрі вимагали від кандидатів на викладацькі посади у вищій школі та розглянути функціонування цієї практики на основі архівних матеріалів Київського Університету Св.Володимира. Важливість дослідження вказаної проблеми обґрунтовується й тією обставиною, що характер та зміст діяльності викладачів вищої школи визначав їх вплив на студентський загал.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Стан вивчення проблеми вже був предметом уваги дослідників (Бармак, 2016; Самойленко, 2017; Єгоров, 2019). Вони наголошували, що в другій половині XIX ст. відбулося усвідомлення значення університетів в котрих діяв новий Університетський статут 1863 р., що надавав закладам вищої освіти автономію. Держава намагалась контролювати усі сфери життя, зокрема, зберігала фінансовий вплив на вищі заклади освіти. Тому природньою була участь держави у затвердженні викладачів на відповідних посадах, що супроводжувалось практикою ототожнення викладацької діяльності з державною службою наслідком чого було застосування положень про цивільну службу до викладацького складу вищої школи, й відповідно суттєвого обмеження прав і свобод викладацького складу імперії. Поряд з тим, відповідні висновки не супроводжувались матеріалами практичного використання положень про цивільну службу, що виявлялось у практиці підписання викладачами зобов'язань про неучасть у таємних

товариствах та повідомлення про існування подібних товариств уряду.

Завданням статті є розгляд на матеріалах архівних джерел Київського Університету Св.Володимира та імперського російського законодавства про цивільну службу розглянути практику державного контролю та втручання в сферу вищої освіти шляхом запровадження підписки викладачів вищої школи про належність до таємних гуртків, товариств та зобов'язання викладачів про можливе функціонування таких утворень у період коли Правобережна та Лівобережна Україна перебувала у складі Російської імперії доби (друга половини XIX ст.).

Виклад основного матеріалу. В українських землях Російській імперії в другій половині XIX ст. внаслідок осмислення урядом значного суспільного значення ролі університетів, відбувалось впровадження «ліберального» Університетського статуту 1863 р., котрий був символом автономії для викладацького складу. Цей процес відбувався на тлі відсутності тривалої традиції університетської освіти. Водночас, вказаний період позначився все більшим втручанням держави в усі сфери життя, фінансовою залежністю університетів від держави та розширення мережі університетів (Єгоров, 2019: 169). Отже, передбачалась участь держави у затвердженні викладачів на відповідних посадах, поряд із практикою суттєвого обмеження (прав і свобод) можливостей підданних держави, а отже й працівників вищої школи бути вільним у своїх політичних, культурних, ідеологічних уподобаннях.

Одним з засобів обмеження була практика укладення підписок, де претендент на чиновницьку (зокрема й викладацьку) посаду письмово фіксував свої зобов'язання (зокрема про неучасть в таємних організаціях) перед урядом.

Характерними прикладами імперської політики щодо вищих закладів освіти може бути визначений

текст підписки викладачів перед призначенням на викладацькі посади (Бармак, 2016: 147). Про типовий зміст цього документу можуть свідчити (підписку про неучасть у масонських ложах було укладено) справи з текстом підписки засвідченої кандидатом на посаду професора (доцента) кафедри перед призначенням. Тут можна згадати «Справу про призначення Г. Більбасова професором Загальної історії в Університеті Св. Володимира» (16.09.1869 р.) (доктора Загальної історії Університету Св. Володимира Г. Більбасова ординарним професором на кафедрі Загальної історії 16.04.1869 р.), «Справу про призначення Василя Єрмакова на посаду по кафедрі чистої математики» (17.09.1874 р.) (в цій справі про призначення В. Єрмакова на посаду по кафедрі чистої математики зберігся текст підписки заповненої викладачем при призначенні його на посаду); «Справу про призначення магістра Тимофія Флоринського штатним доцентом по кафедрі Слов'янської філології» (призначення відомого в майбутньому реакційного професора славистики Університету Св. Володимира Т.Д. Флоринського на посаду штатного доцента по кафедрі Слов'янської філології 26.04.1882 р.) (Щербань, 2004: 169–173; Шандра, 2013: XXIII). В тексті зобов'язань зазначалося, що на основі додатку 418 статті 3 тому «Зведення Цивільних законів (1857 р. видання), статуту про службу та 168 статті 14 тому Зводу Законів про попередження «та припинення» злочинів майбутні викладачі засвідчують, що не належали, не належать, не будуть належати ні до яких масонських лож, таємних товариств під якою б вони і назвою не існували. Претендентам на викладацькі посади було оголошено, що усі такі учасники, а також ті хто відвідував, а бо ті хто знав про них, і всі без виїмки зробились співучасниками таких таємних товариств – зобов'язані про це повідомляти уряд при засвідченні таких підписок. У випадку якщо вони цю інформацію «приховають» їх буде покарано як «... державних злочинців» (ДАК, Ф.16, Оп.308, Спр.95, Арк.4.; ДАК, Ф.16, Оп.313, Спр.73, Арк.11; ДАК, Ф.16, Оп.321, Спр.8, Арк.33).

Викладені в тексті посилання на Зведення законів Російської імперії полягали в тому, що відповідно до статті 418 Т.3 Зведення цивільних законів (за текстом видання 1857 р.) було встановлено, що відповідно у Т.3 «Звід статутів про службу цивільну. Статут про службу за призначенням від уряду». Саме в цьому статуті містився розділ в главі 4 під назвою «Про призначення на посаду» в котрому у відділі другому було сформульовано «Порядок призначення на посаду» та було викладено положення статті 418

(Єгоров, 2019: 170). В статті було сформульовано припис, що треба підбирати на посади людей гідних, здібних. Зміст припису полягав й у необхідності перевіряти діяльність претендента на попередній службі, як підставу для надання нової посади. До цієї статті було долучено додаток про те, що усі чиновники, «котрі призначаються на посаду» зобов'язуються на підставі статуту про попередження злочинів підписками в тому, що вони не належать до масонських лож, інших таємних товариств, під якою б назвою вони б не існували, й що надалі не будуть до таких належати. Варто зазначити, що зв'язок чиновництва та викладачів вищої школи було визначено у положеннях Університетського статуту 1863 р., котрий діяв на момент складення підписки у 1874 р. Так, тут у розділі 7 про викладачів зазначалося, що в їхньому призначенні бере участь Міністр освіти (параграф 72), а у розділі II в параграфі 136, а також зокрема у параграфі 138 зазначалося, що приват-доценти вважаються не на державній службі, але допоки знаходяться на посадах користуються перевагами «класних чиновників» (Єгоров, 2019: 170). Отже, ці положення пояснюють застосування підписки в процесі призначення викладача на його посаду (Бармак, 2016: 129, 137).

В наведеній підписці також згадано Зведення Законів про попередження злочинів. «Звід статутів про попередження злочинів» що містився у Зводі законів Російської імперії що вийшов у 1857 р. в Т.14. серед інших статутів в розділі 3 Т.14. містився розділ 5 «Про незаконні й таємні товариства», що включала статтю 167, котрою заборонялися товариства які мають шкідливе спрямування, а прикриваються благодійною спрямованістю, розповсюдженням «людинолюбства», просвіти, а також в статті 168 вказано, що усі таємні товариства і т.д. , масонські ложі, думи, управи, під якою б назвою вони б не були – «не можуть сприйматися» в державі (Єгоров, 2019: 171). Саме тому, начальникам усіх установ, особливо начальникам губерній – Губернатори були зобов'язані суворо наглядати, щоб ні під яким приводом таких товариств не створювали. У випадках їх створення Міністру МВС було встановлено припис робити повідомлення про таке створення на розгляд російського царя (Єгоров, 2019: 171).

В статті 169 «Зводу статутів.....» до того ж встановлювалося, що якщо хто таке товариство встановить без відома і згоди уряду – тоді відсилається поліцією до суду (Єгоров, 2019: 171).

Частина підписки в котрій повідомляється особі про її відповідальність за недонесення уряду про наявність таємного товариства вочевидь

базується на «Уложення про покарання карні та виправні», що були вміщені в т.15 Зведення законів Російської імперії в карних законах у виданні 1857 р. У розділі 6 «Про таємні товариства та заборонені зібрання» передбачені статтями 360, 361, 362, 364, 365, 366 в котрих розглядається відповідальність за створення, участь, надання приміщень для зібрань заборонених товариств та недонесення про їх діяльність уряду (Самойленко, 2017: 68). Ступінь покарання за вказаними проступками співвідносилась з змістом діяльності створеної таємної організації. Якщо вона була спрямована проти уряду ці покарання були значно жорсткішими аніж коли буде відомо лише про мирні цілі таємного товариства. Згідно з статті 360 засновників антиурядових товариств, як державних злочинців очікувало вилучення «станових прав», заслання у віддалені Сибірські губернії, зокрема Томську і Тобольську, а також передбачала передачу таких засновників в арештантські роти строком від 4 до 8 р. (Єгоров, 2019: 172). Таке суворе покарання керівників означених товариств визначало й суворе покарання осіб, котрі мали можливість донести уряду, але не здійснили цього. Відповідно до статті 360 їх покарання мало відбуватися у формі ув'язнення у фортеці терміном від 6 місяців до року. Таке саме покарання було й тим хто до вступу в товариство не знав про напрям його діяльності, але після вступу дізнався і не повідомив уряд. За принципом шкідливості (стаття 362) товариства визначалися й покарання керівників товариств, котрі не мали на меті антиурядові дії – від 6 місяців до року у фортеці (Єгоров, 2019: 172). Відповідно й ті хто не донесли про таке «мирне» товариство каралися ув'язненням на строк від 1 до 3 тижнів (стаття 362), те саме чекало й тих хто не знав в яке товариство вступає і не доніс уряду, коли дізнався про нього (стаття 363) (Єгоров, 2019: 172). Наступні статті 364, 365 торкалися відповідальності за надання притулку зборам товариств також в залежності від шкідливості від 6 місяців до року, або від 1 тижня до 3 тижнів арешту, а також майна товариств. Стаття 366 розглядала санкції за створення товариства створене без загрози «порядку і спокою» держави, за що винні мали сплати штраф,

при цьому досить невизначено наголошувалося, що під діяльністю такою не розуміється «звичайні, призначені на час без особливих положень, зібрання що відбуваються для занять науками, мистецтвом, словесністю, або не заборонених законом розваг» (стаття 366) (Єгоров, 2019: 172). Варто зазначити, що вказані підписки застосовувались не тільки в XIX ст., коли особливим указом було заборонено масонські ложі (Олександра I) а й на початку XX ст., коли необхідність їхнього застосування була розглянута урядом П.А.Столипіна. Її наявність вважали необхідною для усіх потенційних кандидатів на державну службу й зберегли в скороченому варіанті (Єгоров, 2019: 172).

Висновки Отже, в практиці функціонування закладів вищої освіти Підросійської України у процедурі добору та призначення викладацьких кадрів поширена практика вимоги до кандидатів на викладацькі посади надавати зобов'язання щодо неучасті у таємних товариствах та зобов'язання повідомлення про діяльність таких утворень урядові установи була обов'язковою складовою під час призначення майбутніх викладачів. Окремого значення набула й вимога повідомляти про існування неофіційних гуртків та товариств. Вочевидь, урядові структури вимагаючи такі зобов'язання враховали досвід функціонування університетів попереднього періоду та появи серед викладачів та студентів неофіційних об'єднань (наприклад, діяльність Кирило-Мефодієвського братства 1845–1847 рр., таємні товариства польського визвольного руху). Водночас, намагання контролювати викладацький склад (отже й його вплив) не забезпечило заклади від численних заворушень у студентському середовищі, котре, наприклад, відбулося у Київському Університеті Св.Володимира у 1884 р. Застосування законодавства про цивільну службу, про попередження злочинів, зокрема законодавства проти таємних товариств призвело до появи згаданого зобов'язання й через наближеність викладацької діяльності до цивільної служби. В умовах загострення реакційної політики царського уряду у 1880-х рр. наступним кроком став перегляд змісту Університетського статуту 1863 р. в напрямку збільшення втручання уряду у діяльність університетів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бармак М. В. Формування російської імперської системи державної служби на українських землях (XVIII – XIX ст.). Тернопіль: Видавництво Астон, 2016. 392 с.
2. Державний архів міста Києва, Ф. 16. оп. 308, Спр. 95. 4 арк.
3. Державний архів міста Києва, Ф. 16, Оп. 313, Спр. 73.
4. Державний архів міста Києва, Києва, Ф. 16, Оп. 321, Спр. 8.
5. Єгоров В. В. Основні правові підстави запровадження та змісту підписки викладачів вищої школи про неналежність до таємних гуртків та товариств у період перебування українських земель у складі Російської імперії

в другій половині XIX – початку XX ст. Будівельне право: Проблеми теорії і практики. Третя міжнародна науково-практична конференція (Київ, 4 грудня 2019 р.). Збірник наукових праць. Київ; Тернопіль: «Економічна думка», 2019. Ч. 2. С. 169–173.

6. Самойленко О.О. Звід Законів Російської Імперії. Пам'ятка юридичної думки XIX століття Правова держава. 2017. Випуск 28. С. 65–71.

7. Шандра В. Мова як засіб формування національної ідентичності. Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847–1914). Збірник документів і матеріалів / Відп. ред. Г. Боряк; упоряд. Г. Боряк, В. Баран, Л. Гісцова, Л. Демченко, О. Музичук, П. Найденко, В. Шандра; НАН України, Ін-т історії України; Укрдержархів, ЦДІАК України. К.: Ін-т історії України НАН України, 2013. 840 с.: іл. С. VII–XXXVII.

8. Щербань Т.О. Т.Д. Флоринський 1854–1919. К.: Ін-т сходознавства ім. А. Кримського НАН України, 2004. 200 с.

REFERENCES

1. Barmak M. V. (2016) Formuvannia rosiiskoi imperskoi systemy derzhavnoi sluzhby na ukrainskykh zemliakh (XVIII – XIX st.) [Formation of the Russian Imperial System of Public Service in Ukrainian Lands (XVIII – XIX centuries)]. Ternopil: Vydavnytstvo Aston, 2016. 392 p. [in Ukrainian].

2. Derzhavnyi arkhiv mista Kyieva [State Archives of Kyiv], F.16, Op. 308, Sp. 95, 4 ark.

3. Derzhavnyi arkhiv mista Kyieva [State Archives of Kyiv], F.16, Op. 313, Sp. 73, 11 ark.

4. Derzhavnyi arkhiv mista Kyieva [State Archives of Kyiv], F.16, Op. 321, Sp. 8, 33 ark.

5. Egorov V. V. (2019) Osnovni pravovi pidstavy zaprovadzhennia ta zmistu pidpysky vykladachiv vyshchoi shkoly pro nenalezhnist do taiemnykh hurtkiv ta tovarystv u period perebuvannia ukrainskykh zemel u skladi Rosiiskoi imperii v druhii polovyni XIX – pochatku XX st. [The Main Legal Grounds for the Introduction and Content of the Subscription of Higher School Teachers on Non-Belonging to Secret Circles and Societies in the Period of the Stay of Ukrainian Lands as a Part of the Russian Empire in the Second Half of the XIX – the Beginning of the XX Century]. Budivnele pravo: Problemy teorii i praktyky. Tretia mizhnarodna naukovo-praktychna konferentsiia. (Kyiv, 4 hrudnia 2019 r.) Zb. Nauk. pr. Kyiv; Ternopil: «Ekonomicna dumka», Third International Scientific and Practical Conference (Kyiv, December 4, 2019): collection of scientific papers 2.169-173. [in Ukrainian].

6. Samoilenko O.O. (2017) Zvid Zakoniv Rosiiskoi Imperii– Pamiatka yurydychnoi dumky XIX stolittia [Code of Laws of the Russian Empire – Monument of Legal Thought of the XIX Century] Pravova derzhava – Legal State 28.65-71. [in Ukrainian].

7. Shandra V. (2013) Mova yak zasib formuvannia natsionalnoi identychnosti. [Language as a Means of Forming National Identity]. Ukrainska identychnist i movne pytannia v Rosiiskii imperii: spoba derzhavnoho rehuliuвання (1847–1914). Zbirnyk dokumentiv i materialiv K.: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy -Ukrainian Identity and the Language Issue in the Russian Empire: An Attempt at State Regulation (1847–1914). Collection of documents and materials., Kyiv: Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine. VII – XXXVII. [in Ukrainian].

8. Shcherban T.O. (2004) T.D. Florynskyi 1854-1919 [T.D. Florinsky]. K.: In-t skhodoznavstva im. A. Krymskoho NAN Ukrainy. K.: Institute of Oriental Studies. A.Krymsky NAS of Ukraine, 200 p. [in Ukrainian].